

Медеубекұлы С.,
Сейітжанова Ж.

**Жыраулық-ақындық
айтындар**

Автор бұл зерттеуінде шешенсөздің жыраулар мен ақындар тудырған түрлеріне ғылыми сараптама жасайды. Не фольклортану, не ауыз әдебиетін тану ғылымында ол туындылардың қоғамдық санаға қозғау салу мүмкіндігі мен осы бағыттағы қызметі арнайы сөз болмаған. Бұл мәселелер осы мақалада тұңғыш рет сөз болады. Терменің, толғаудың, өлеңнің, айтыстың ақпараттық, сараптамалық, ағартушылық, тәрбиелік қызметтері қарастырылады.

Түйін сөздер: шешенсөз, жырау, фольклортану, терме, ағартушылық.

Medeubekuly S.,
Seitzhanova Zh.

Visitors poets speech

The author in this article gives you the genre definition oratory akyns and bard. In folklore and folklore was not a study, the first in this article addressed a word about etom. A also considered educational functions ter. IU, tolgau, zhyr.

Key words: oratorical, speech, narratoc, folklore, reciative, enlightenment.

Медеубекұлы С.,
Сейітжанова Ж.

Публичные речи поэтов жырау

В данной статье автор предлагает собственное определение жанру ораторского искусства акынов и жырау. До настоящего времени в отечественной фольклористике и устном народном творчестве не было аналогичных исследований. Также автор исследует воспитательную и аналитическую функции толгау и айтысов.

Ключевые слова: ораторская речь, сказитель, фольклористика, речитатив, просветительство.

ЖЫРАУЛЫҚ- АҚЫНДЫҚ АЙТЫНДАР

Адамның бәрі сөйлей алады. Көзі көрмейтіннің де, құлағы естімейтіннің де өз тілі бар. Бірақ сөйлей алатынның бәрі шешенсөз айтындарының төлиесі бола алмайды. Төлие деп отырғанымыз – халыққа, бұқараға, әлеуметке, қауымға қажетті ой мен пікірді қажетті сәтте өтімді де жетімді түрде айтатын адам. Басқаша айтқанда, ол – шешенсөз айтынын *өз жанынан шығарып* айтушы (автор). Қоғамға қажетті, бұқараның санасын оятар ойларды өткір тіл, өрнекті сөзбен кім шығарып айтады? Әрине, Алла бойына ерекше қабілет берген дарынды адамдар. Ондай адамдардың қатарында хандар, билер, сұлтандар, шешендер, батырлар, ақындар, жыраулар, яғни елге тұтқа болған тұлғалар кіреді. Қазақ шешенсөзінің көнеден бүгінге жеткен нұсқаларын біз, халыққорынан (фольклордан), ауызша әдебиеттен іздейміз. Халыққорынан алынған нұсқалар әрине ғасырлардан ғасырларға халық санасының ойсүзгісінен өтіп, неше рет жаңғырған, ең алғашқы төлиесі ұмытылған, кейінгі иелері тарапынан тыңдаушысының талғамы мен танымына және талабына қарай жаңалықтар қосылған, уақыт сұранысына орай өңделген. Бірақ атқаратын қызметі, негізгі идеясы өзгермеген. Мысалы, аттан, болмаса ұран секілді шешенсөзді естіген сәтінде қағазға түсіріп жату болмайды. Біреу Аттандап жатса, аттанды естігеннің біреуі «мынауыңды қағазға жазып алайын» немесе «таспаға түсіріп алайын» деп тұрмайды. Ол да қолына қажетті қаруын алып, еш ойланбай аттануға міндетті. Халықтық санаға сіңісті болған, ғасырлар бойы қалыптасып, әбден орныққан ереже солай. Аттан естушінің құлағынан өтіп жадында сақталып қалады. Оған қосажардың (комментарий) керегі жоқ. Ұран да солай. Аттанды немесе ұранды болмаса серт, уәде, антты айту үшін аса үлкен қабілеттің керегі жоқ. Оған ар мен намыс, жігер керек. Ондай шешенсөз айтындарын іс түскенде екінің бір айта алады. Сондықтан да біз оларды *халықтық шешенсөз* қатарына қостық. Шешенсөз айтындарының ішінде екінің бірі айта алмайтын, ерекше дарын қуатын, айырықша қабілет қарымын қажет ететін түрлері болады. Мысалы өлең, жыр, терме, толғау, ән, желдірме, тақпақ үлгілерін өз жанынан шығарып айтатын қабілет болмаса қатардағы қараман шығара бермейді. Сондықтан да біз ерекше дарын иелерінің өз жанынан шығарып бұқараға таратқан нұсқаларын кәсіби шешенсөз деп

атаймыз. Шешенсөзді жасаушылар бойына Алла берген дарын қуатын қара бастың қамына жұмсамайды, халықтың жоғын жоқтауға, мұның мұндауға жұмсайды. Өзгелер көрмегенді бұрынырақ көреді, сезбегенді ертерек сезеді, айтпағанды алдымен айтады. Бұл әсіресе ел басына түскен жағдайларда анық көрінеді. Қандай жағдай болса да шешенсөзгер елең етпей, сөз айтпай тұра алмайды. Шаттықта да, қайғы қасыретте де жүрекжарды сөзін елге алдымен жеткізуге ұмтылады. Болған жағдайды халықпен бірге бөліседі, қуанышына да, қайғысына да ортақтасады. Демек сөзгер мұндай кезде елдің алдында жүреді, қоғамдық ойдың, халықтық пікірдің көш басында болады. Ондай тұлғалардың қатарында әрине жыраулар мен ақындар сөзсіз тұрады. Жырау туралы қазақ және түрк ауыз әдебиеті мен фольклорын зерттеген ғалымдардың көбі өз пайымдарын айтқан болатын.

«Ауыз әдебиетін **көсемдік-шешендік өнер** (проза) және **жыраулық-ақындық өнер** (поэзия) деп екі салаға бөлеміз. II. Жыраулық-ақындық өнер де екіге бөлінеді. Олар **ырғақты-толқынды сөз** және **әуенді-әуезді сөз**. а) ырғақты-толқынды сөз дегеніміз әуенсіз, мақамсыз, музыка аспабының сүйемелінсіз тек дауыс ырғағы мен айшықты айтылатын шығармалар. Олар: – шешендік толғау, тақпақ, шешендік тақпақ, т.б. ә) әуенді-әуезді сөз дегеніміз әуенмен, сарынмен, мақаммен, сазбен, әуезбен, екпінмен айтылып, белгілі бір музыкалық аспап сүйемелімен орындалатын шығармалар. Олар: жыр, толғау, терме, өлең, ән, желдірме, т.б.». Осы айтылғандарды біз ауызша публицистикаға қатысты өрбітсек, бұл жыраулық-ақындық шығармалар әу баста дәл бүгінгі көркем қалпында дүниеге келді ме деген сұрақ көлденеңдеп алдымыздан шығады. Рас, белгілі бір жыраудың, ақынның топ алдында айтқандары естігеннің есінде қалатыны сөзсіз. Сол есінде ұстап қалған айтушы дәл сол қалпында келесі тыңдаушыға жеткізуі мүмкін бе? Сөздік құрамы, мәтіндік болмысы негізінен сақталуы мүмкін. Бірақ алғашқы айтылған сәтіндегі психологиялық ахуал, сондағы жыраудың я ақынның шабытты көңіл-күйі, сол көңіл күйден туған сезімі (чувство) мен сезінісі (эмоция) нәтижесінде болатын ым, ишара, үнрең (тон), үнырғақ (ритм), үнекпін (интонация) ұнажар (тембр) дәл сол қалпында берілмейді. Жыраудың я ақынның айтқандары нақты жағдайға байланысты сол кездегі қоғамдық-әлеуметтік қажеттіліктен туады. Дәл

ондай қажеттілік дәл сондай жағдайда екінші рет қайталанбайды. Жырау айтқан айтындар дәл сол қалпында түгел қайталанатын дегенге шартты түрде қараған жөн. Тегінде жыраулар мен ақындардың айтқандары ел жадында қалса, қоғамдық әлеуметтік қажеттілікті қанағаттандырғаны. Айтылған проблема халық бар жерде, тіршілік болған жерде қайталанбай тұрмайды. Ақын айтқан шындық ертең тағы ел алдынан шығуы ғажап емес. Айтушының айтқаны кейін де қайталанса, оның мәңгілік тақырыпты нақты жағдайға байланысты айта білгендігі. Тегінде жыраулар мен ақындардың шығармалары ең алғаш айтылған сәтінде ол қоғамдық сананы қозғау, жұрттың санасын ояту үшін айтылғандығын, басқаша айтсақ, ауызша публицистика, яғни шешенсөз туындысы ролін атқарғандығын есте ұстаған абзал. Сондықтан да шешенсөздің жыраулық-ақындық айтындарын уақыт өте келе ауызша әдебиет нұсқасына айналған жыраулық-ақындық өнер туындылары деп тану қисынға келеді. Егер біз осы қисынға тоқтасақ, онда жыраулық-ақындық айтындарды да жоғарыдағыдай екі топқа бөлеміз. Біреуі *ырғақты-толқынды айтындар*, яғни әуенсіз, сарынсыз, сазсыз, мақамсыз, әуезсіз тек дауыстың ырғақты-толқынды қалпымен айтылатын сөздер. Ондай сөздерге жыраулық толғам, ақындық тақпақ, жыраулық яки ақындық дарағат (монолог), ақ өлеңді жатқызуға болады. Екіншісі – *әуенді-әуезді айтындар*. Яғни әуенмен, әуезбен, мақаммен, сазбен, екпінмен, сарынмен және белгілі бір музыкалық аспап сүйемелімен айтылатын сөздер. Бұлардың қатарына толғау (*сазбен айтылады*), өлең (*әуенмен айтылады*), терме (*мақаммен айтылады*), ән (*әуезбен айтылады*), жыр (*сарынмен айтылады*), желдірме (*екпінмен айтылады*) жатады. Енді біз осыларға жеке-жеке тоқталалық:

Терме. «Терме» атауы «тер», «теру» сөзінен, яғни шашылып жатқан жырларды бір жерге жинақтау, сондай-ақ бір жырдан ең қажетті асыл ойларды екшеп алу мағынасынан келіп шыққан. Бұл мағына терме жанрының мазмұнына дәл келеді. Терме жанрының осындай ерекшелігін А. Байтұрсынов былайша сипаттаған еді: – «Терме (яки түрлі өлеңдер). «Терме» деп ат қойылуының мәнісі. Бұл түрлі шығармалар бір нәрсенің жайынан сөйлеп тұрмай, көп нәрсені теріп сөз қылып өтеді. Көп нәрсені сөз қылғанда әрқайсысына айналып, баяндап жатпайды. Түрлі шөптің басын шалып, оттап, тоқтамастан желге қарай тартып бара жатқан мал сияқты.

Терме айтушылары түрлі нәрсені сөз қылып, бірақ ешқайсысына айналмастан, кідірместен ілгері қарай сырғи береді» (1. 255 б.). Көрнекті ғалымның бұл анықтамасынан біз терме дегеніміз әуелі «түрлі өлеңдер» немесе «түрлі шығармалар» жиынтығы екендігін аңғарамыз. Демек өз кезіндегі термешілер, ақын-жыраулар бір желіге әр түрлі ойды ғана емес, әр мағынадағы өлеңдерді де тізбектеп айтқан секілді. Сондай-ақ айтушылар өлең мен өлеңнің, ой мен ойдың арасында кідірместен, сыдырта «сырғи беріпті». Ахаңның термеге берген бұл анықтамасы сол күйінше қалмаған. Әр кезеңде әр қалай өзгеріп отырған.

«Терме дегеніміз, – дейді Ә. Қоңыратбаев, – үлкен жырдың басында, ортасында не аяғында айтылатын толғау (лирикалық қоспа). Термеде өнегелі сөз немесе заман жайындағы сын элементі болған» (2. 113 б.). Ә. Қоңыратбаевтың бұл айтқандарына ден қойсақ, шындығында эпостық жырлар, дастандар, киссалар ортасында я басында айтушы уақиғаға байланысты өз ойларын тізбектеп кететіні бар. Және онда өнегелі сөз немесе заман жайында сын айтылатыны да рас. Мысалы:

Арқа деген жайларда,
Атан жығар жел болса,
Үйді дауыл, жел алмас.
Үйде сұңқар құс болса,
Маңына қарға келе алмас.
Жауға шабар ер жігіт
Жаманнан ақыл сұрамас.
Атасы жаман атасыз,
Жетесі жаман жетесіз?
Атамды сұрап не етесіз?
Жетемді сұрап не етесіз? (3. 67 б.).

Сонымен қатар жыр, киссаларда өнегелі сөз немесе заманға сын ғана емес, мінездеме, сипаттама, суреттемелер де тізбектеліп, термеленіп кететінін де аңғару қиын емес (4. 182 б.).

Мұндай жер, су аттарын теріп айту басқа эпостық жырларда да кезігеді. Мысалы:

Емпей, күмпей қасынан,
Жем, Темірдің басынан,
Қалбағайлы шөлдерден,
Қасқалдақты көлдерден,
Асқар-асқар белдерден,
Айдын шалқар көлдерден,
Қан сасыған жерлерден,
Тобылғылы Нұрадан,
Сексеуілді жырадан,
Баялышты құмайттан,
Бүлдіргенді шыңайттан
Жалғыз шауып жол шекті... (3. 58 б.).

Тек жер, су бедерлерін емес, жырау я жыршы кейіпкерлердің сыртқы пішінін де термелей суреттейді. Мысалы:

От орнындай тұяқтым
Омыртқаң бар отаудай.
Жауырыныңа қарасам,
Сыпыра шапқан тақтайдай.
Құйрығыңа болайын,
Қынаптан шыққан қанжардай.
Жалыңа сенің болайын,
Күлтеленген жібектей.
Шықшытыңа болайын,
Оралып жатқан түбектей.
Құлағыңа болайын,
Қара албасты қабақтай.
Бауыздау жеріңе болайын,
Піскен алма сағақты-ай.
Екі көзіңе болайын,
Қорықтан жанған шырақтай
Танауыңа болайын
Тығынын алған шелектей... (3. 117 б.).

Жас кездерін де тізбектей кетеді. Мысалы:

... Бес жасыңда, қарт Қожақ,
Жас шыбықтан жай тарттың,
Жалғыз шиден оқ аттың,
Атқан оғың жоғалттың,
Кәне шыққан мүйізің?
Он жасыңа келгенде
Қызыл-жасыл киініп,
Қынай белің буынып...
Қызбалықты көрініп,
Бала болдың бір кезек,
Кәне шыққан мүйізің?
Жиырма беске келгенде
Ақ балтырың түрініп,
Оймақтай аузың бүріліп,
Қарт бурадай қомданып,
Қас батырдан шамданып,
Сыртыңнан дұшпан сөз айтса
Шыныңменен арланып,
Қызды бақтың бір кезек,
Кәні шыққан мүйізің?
Отыз беске келгенде... (Сонда.)

Бірақ бұлардың бәрі терме түрінде кездеспейді екен.

Жоғарыда біз келтірген Ә. Қоңыратбаевтың анықтамасына ғалым Н. Төрехұлов былай деп уәж айтады:

«Ғалымның бұл тұжырымын түгелдей құптай алмаймын. Терме, біріншіден, үлкен жырдың басында, ортасында не аяғында келетін қоспа ғана емес, ол өзінің шығу, айтылу тәсілі, белгілі мақсат-мәні бар дербес жанр. Терменің үлкен эпикалы дастан, киссалардың аралығында

(кейде әлқисса ретінде) бас, аяғында кездесетіні болады. Ол ақын, жыраулардың өзіндік тәсілдері. Ақындар жырлап отырған жырын әр мәнерге салып құбылтады. Тыңдаушысын еліктіру үшін жыр арасында термелеп, желе-жортып та алады. Сұрау, жауаптарын диалогқа да құрады. Ара-арасында жұмбақтап та, мақалдап та, тақпақтап кетеді. Эпос, дастандар аралығында «Жар-жар», «Беташар», «Жоқтау» термелер де кездесіп отырады... » (5. 127 б.). Шынында да жырау, яки жыршы эпикалық жыр айтып отырғанда тыңдаушысын жалықтырып алмас үшін көтеріңкі көңілмен серпіле сөйлеп, ұшқыр ойларды, ұтымды тенеулерді риторикалық, шешендік тілмен шабыттана, шалқыта термелеп кетеді. Мұндай тәсіл айтушының өзіне де қанат бітіреді, тыңдаушысын да желпіндіріп жібереді. Мұндай мәнерді ақын-жыраулар ұзақ толғау орындау кезінде де пайдаланған. Бірақ бұл әлі терменің өзі емес, термелеу тәсілі, термелік үлгі, термелік пішіннің эпостық жырларда дастан, кассаларда, ұзақ толғауларда пайдаланылуы, қолданылуы. Жоғарыда біз келтірген мысалдар соның айғағы.

Ал терме жанрына Н. Төрехұлов: «Терме – халық жанрының бір түрі. Ақын, жыршылар жырлауға тиісті кейіпкерлерінің бойындағы бар қасиет, қабілетін, мінез-құлқын теріп айтады. Немесе, оқиға құбылыстарын, табиғат суреттерін, адамның жас кезеңдерін термелеп, тізбектеп көрсетеді» (Бұл да сонда, 126 б.), ... – «термеде

көбінесе табиғат құбылысы, жер, су және адам аттары... тере айтылады» (Сонда 5. 118-бет.) деп анықтама береді.

Мұнда термеге тән ерекшеліктер біршама жинақталғанымен, терме тек есімдер мен атаулардың, мінез-құлықтардың, суреттер мен жас кезеңдерінің тізбегі ғана секілді болып көрінеді. Егер шын мәніндегі терме осы болса, бүгінге дейін өмір сүріп, жалпы халықтың жан дүниесін жаулап алуға құдіреті жетер ме еді? Үнемі жер, су, өзен, көл, тау, жоталарды мадақтап, термелей берсек, болмаса адам аттарын жалаң тізбектей берсек тыңдаушыны жалықтырып алмас па едік? Әрине сөйтер едік. Біздіңше, ғалым терменің атын да, затын да өшірмей, беделі мен қасиетін арттырып келе жатқан ең басты мақсаты мен міндетін, табиғи қажеттіліктен туған негізгі ерекшелігін айтпай кеткен сыңайлы.

Терме жанрын ғылыми ой нысанасына алып, арнайы зерттеп, ерекшеліктерін екшеп айтқан ғалымзатарапынан терметүрлеріне де тоқталады. Терменің жазба ақындар шығармашылығында да ұшырасатынын ескертеді. Жалпы терме жырлар өз алдына жинақталмағанын, оған әркімнің көзқарасы әр түрлі екендігін құлаққа салады. Термешілік дәстүрге тоқталып, ой-пікір соңында терме жанры және термешілік өнердің туысқан халықтар шығармашылығында да бар екендігін нақты мысалдар келтіре отырып тұжырымдайды.

Әдебиеттер

- 1 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы, 1989. – 255 б.
- 2 Қоңыратбаев Ә. // «Жұлдыз», 1959. – №6. – 113 б.
- 3 Батырлар жыры. – Алматы, 1986. – 1-том. – 67 б.
- 4 Батырлар жыры. 3-том, 1987. – 182 б.
- 5 Төрехұлов Н. Қазақ совет халық поэзиясының жанрлық ерекшеліктері. – Алматы: Ғылым, 1979. – 127 б.

Refereces

- 1 Baiytursynov A. Shyfarmalary. – Almaty, 1989. – 255 b.
- 2 Qonqyratbaev Ä. «Zhıldyz», 1959. – №6. – 113 b.
- 3 Batyrlar zhyry. – Almaty, 1986. – 1-tom. – 67 b.
- 4 Batyrlar zhyry. 3-tom, 1987. – 182 b.
- 5 Törehұlov N. Қазақ совет halyқ pojezijasynұң zhanrлық erekshelikleri. – Almaty: Fylym, 1979. – 127 b.